

Олег Бажан (Київ)

**«ХОЛОДНЕ УКРАЇНСЬКЕ ЛІТО 1953 РОКУ»
(проведення амністії 1953 року в Українській РСР:
перебіг, масштаби, наслідки)**

Смерть Й. Сталіна 5 березня 1953 року на тлі наростаючої кризи радянського тоталітаризму висвітлила нагальну необхідність модернізації правлячого режиму в СРСР. Прагнення реформувати тоталітарну систему, перетворити її на більш життєздатний суспільний організм, спроможний адекватно реагувати на виклики часу, спонукало нових керманців держави відмовитись від терористичних методів управління, масових політичних репресій, гіпертрофованого ідеологічного контролю. Усвідомлення партійною номенклатурою безперспективності державного тероризму поклало початок розгортанню у Радянському Союзі складних і суперечливих спроб трансформації тоталітарних структур.

Після кончини диктатора, який не визначив собі наступника, розпочалася гостра боротьба між представниками центрального московського керівництва. Певним компромісом у змаганні за політичне лідерство в державі на основі нетривкого балансу сил стало так зване колективне керівництво, ключову роль в якому відігравали Голова Ради Міністрів СРСР Г. Маленков, секретар ЦК КПРС М. Хрущов, міністр внутрішніх справ СРСР Л. Берія. Спробу порушити нестійку політичну рівновагу та зміцнити власні позиції зробив один з найближчих соратників Й. Сталіна – Л. Берія. Саме йому належать перші кроки щодо лібералізації суспільно-політичного життя в Радянському Союзі. У доповідній записці, адресованій Президії ЦК КПРС 26 березня 1953 року міністр внутрішніх справ повідомляв, що у в'язницях, колоніях та виправно-трудовах таборах перебувало 2 млн. 526402 особи, в тому числі 22145 осіб, яких вважали небезпечними¹. Президії Верховної Ради СРСР був запропонований проект Указу «Про амністію», який було ухвалено 27 березня 1953 року та опубліковано на шпальтах газет «Правда» та «Известия». Згідно з Указом передбачалося амністувати 1,2 млн. в'язнів, засуджених терміном до 5 років включно. Стаття 2 Указу передбачала звільнення незалежно від терміну покарання за посадові, господарські, військові злочини, передбачені статтею 193, яка була відмінена у Кримінальному Кодексі РРФСР та кодексах союзних республік. Дія Указу поширювалася на вагітних жінок та жінок, що мали дітей віком до 10 років; неповнолітніх у віці до 18 років; чоловіків старших 55 та жінок старше 50 років, а також засуджених, які страждали важкими невиліковними хворобами. Проте Указ Президії Верховної Ради СРСР обійшов увагою засуджених за контрреволюційну діяльність².

Публікація Указу викликала неоднозначну реакцію серед населення Української РСР. Поряд з висловлюваннями схвалення дій радянського уряду на кшталт: «В Указі Президії відчувається сталінська думка, яку втілили в життя його вірні соратники»; «Указ демонструє силу Радянського Союзу та гуманність радянської влади»; «Указ вибиває підґрунтя у антирадянських сил для наклепів, що будови комунізму будуються руками засуджених»; «Наш радянський суспільний та державний устрій настільки зміцнів, що вже немає більше необхідності ізолювати тих, які засуджені за службові та господарські злочини»³ деякі громадяни висловлювали побоювання щодо негативних наслідків амністії. Інженер мартенівського цеху заводу «Запоріжсталь» Жданко так прокоментував рішення вищого законодавчого органу країни: «Я думаю, що окремих осіб, особливо тих, які неодноразово здійснювали злочини не потрібно випускати, тому що вони невиправні і будуть розкладати своєю поведінкою молодь». Вантажник Одеського порту Григоренко в розмовах з колегами зазначав: «Масове звільнення з місць ув'язнення засуджених може викликати зростання дрібних пограбувань. До цього часу в трамваях і тролейбусах ми їздили спокійно, а тепер будемо побоюватися крадіжок»⁴.

У ході інструктивних нарад та семінарів агітаторів з роз'яснення Указу на підприємствах, установах, колгоспах Харківської області лунали категоричні заяви про залишення в силі суворих заходів покарання для «злочинців-рецидивістів», або висувались пропозиції щодо встановлення випробувального терміну для амністованих на будівництві⁵. Траплялися випадки коли окремі присутні під час колективного ознайомлення зі змістом Указу висловлювали розчарування з приводу відсутності в нормативному документі згадки про засуджених за політичними звинуваченнями. Так, бухгалтер середньої школи № 1 м. Луцька М. Лисюк зауважувала: «За цим Указом із в'язниці вийдуть лише кримінальні злочинці, а чесних політичних людей із в'язниці не випускають»⁶. Як відверто антирадянські були кваліфіковані судження працівниці клубу Сталінського заводу сільськогосподарського машинобудування Кнізберг: «Указ вийшов під впливом капіталістичних країн. Там пишуть, що в СРСР тюрми переповнені, тому уряд вирішив їх розвантажити, випустити бандитів та вбивць, а на їх місце додати політичних»⁷.

Незважаючи на діаметрально протилежні думки населення на започатковану новими господарями Кремля широку амністію, перший секретар ЦК КПУ Л. Мельников у листі до ЦК КПРС від 1 квітня 1953 року «Про реагування населення Української РСР на Указ Президії Верховної Ради СРСР про амністію» запевнив вище політичне керівництво країни про позитивне ставлення широких верств республіки до кроків уряду в сфері карально-репресивної політики.

Втілюючи в життя статті Указу Президії Верховної Ради СРСР «Про амністію», міністерство юстиції УРСР виявило в табірних колоніях, колоніях УВТТК, у дитячих виправно-трудових колоніях республіки 69921 особу, яких необхідно було звільнити від подальшого відбування покарання. На 5 травня 1953 року за даними начальника І спецвідділу МВС УРСР полковника Подобєдова з тюрем, виправно-трудових колоній, камер попереднього ув'язнення, розташованих на території УРСР, кількість звільнених згідно Указу «Про амністію» складала 19892 особи⁸.

Цифрові дані про кількість амністованих на початок травня 1953 року по республіці виглядали таким чином⁹:

	Всього звільнено (з тюрем, ВТК та КПУ)	Звільнено по припиненні слідчих справ	Звільнено по справам, не розглянутим судами	Звільнено засуджених на терміни до 5 років (ст. 1 Указу)	Звільнено засуджених незалежно від терміну покарання (ст. 2,3 Указу)	Всього засуджених, яким термін покарання зменшено на половину	З них звільнено
Антирадянська агітація (ст. ст. 58 п. 10, 59 п. 7 КК)	1	1					
Члени сімей зрадників Батьківщини (ст. 58 п.1 «в» п. 12 УК)	1			1			
Соціально-небезпечний елемент (без зазначення ст. ст. КК)	26	5	6	13	2	24	
Розголошення держтаємниці та втрата документів, що містять держтаємницю (Указ від 9 /VI 1947 року)							
Пособництво німецьким окупантам (ст.17-58 п.1 «а», «б» КК)	1	1					
Порушення статуту (ст. 193 пп. 15-16 КК)	6	1		4	1		
Військові злочини	79	23	16	26	12	7	2

(ст. 193 КК крім 7, 17, 24, 25 КК)							
Ухилення від військового обліку та призову на військову службу (ст.ст. 59 п.4 та 64 КК)	25	7	4	11	3	13	1
Катастрофи, аварії та наїзди на людей (ст. 59 п. 3 «в», «г» КК)	281	9	35	233	3	13	1
Службові та господарські злочини (ст. ст. 109-121, 128-135, 193 п. 17 КК)	2.255	426	270	1283	275	32	1
Крадіжки, привласнення, розтрата чи інші розкрадання держ. та громад. майна (Указ від 4 /VI 1947 р.)	2.780	748	473	721	703	2109	135
Крадіжки особистої власності (Указ від 4 /VI 1947 р.)	1365	233	179	545	222	832	186
Згвалтування (Указ від 4/1 1949 р.)	75	26	9	2	37	30	1
Хуліганство (ст. 74 ч. 1 та 2 КК)	3602	844	491	2147	108	141	12
Порушення правил технічної безпеки (ст.ст. 108 та 108 п.1 КК)	159	9	3	135	11	1	1
Підпали (крім ст. 58 п.9 КК)	23	4	8	6	5		
Розбій (ст. 167 КК)	7			2	1	5	4
Грабежі (ст. 165 КК)	6	3		1	1	1	1
Майнові злочини (ст.ст. 162-178 КК)	59	2	8	41	3	10	5
Нелегальний перехід кордону (ст. 59 п. 10, ст. 84 КК)	6	3		3			
Контрабандна діяльність (ст. 59 п. 9 та ст. 83 КК)							
Втечі з місць ув'язнення, заслання, вислання (ст. 82 КК)	34	8	2	11	5	34	8

Самовільний виїзд (втеча) з місць обов'язкового поселення та за переховування виселенців, які втекли з місць обов'язкового поселення та пособництво) (Указ від 26/XI 1948 р.)	58	1		57		2	
Крадіжка зброї та боєприпасів (ст. 59 п. 3а КК)	4	1		1		2	2
Незаконне зберігання зброї (ст. 182 КК)	165	59	20	64	22	2	
Спекуляція (ст. 107 КК)	1275	323	211	493	245	235	3
Дезертирство (ст. 193 п.7 КК)	34	11	4	4	13	2	2
Порушення правил торгівлі (ст. 105 КК)	295	54	48	167	22	4	4
Підробка збут фальшивих грошових знаків та облігацій (ст. 59 п. 8 КК та Указ від 4/VI 1947 р.)	8	2		3	3		
Хабар (ст. ст. 117-118 КК)	199	69	34	80	16		
Шахрайство (ст. 169 п.1 КК)	188	54	52	71	11		
Незаконне виконання абортів (ст. 140 ч.2 та 3 КК)	161	23	19	101	17	12	1
Статеві злочини (ст. ст. 150,151, 152, 154, 154 а, 155 КК)	46	13	4	13	15	2	1
Нанесення тілесних ушкоджень та побоїв (ст. 142-146 КК)	648	72	59	456	55	19	6
Підробка документів (ст.72 КК)	105	29	10	56	10		
Антигромадський паразитичний елемент (Указ від 23 /VII 1951 р.)	20	6	2	11	1		

Порушення закону про паспортизацію (ст. 192 п. «а» ч. 2 КК)	850	190	86	556	16	2	2
Інші злочини	5045	539	244	3939	321	394	2
Всього звільнено	19892	3799	2297	11257	2159	3915	380

Як видно з таблиці найбільший відсоток амністованих припав на категорію ув'язнених, звинувачених у хуліганстві, спекуляції, крадіжках, у здійсненні службових та господарських злочинів. Проте в загальне число «прощених» потрапили й звинувачені в антирадянській агітації та члени сімей зрадників Батьківщини. Вже на кінець травня 1953 року на підставі Указу було звільнено: засуджених терміном до 5 років включно – 44475 осіб; засуджених понад 5 років (згідно ст.2 Указу) – 1426 осіб; засуджених на термін понад 5 років звільнених у зв'язку з застосуванням статті 4 Указу – 5286 осіб; засуджених на термін понад 5 років, звільнених за ст. 3 Указу всього 18734 осіб¹⁰.

Проводячи амністію, адміністрація місць позбавлення волі виносила по кожному засудженому, який підпадав під дію Указу, постанову, яка санкціонувалася прокурором області. Усім без винятку амністованим видавалися довідки про звільнення, документи на право проживання у вибраних населених пунктах. Крім того, за кошти таборів-колоній амністовані забезпечувалися проїзними документами до місця проживання. За час проведення масової амністії в межах СРСР було сформовано і відправлено 381 товарно-пасажирський поїзд. З віддалених таборів вивіз ув'язнених здійснювався морським та річним транспортом, для чого були задіяні 38 пароплавів та 15 спеціально обладнаних барж. З метою налагодження чіткої роботи щодо відправки амністованих до місця майбутнього проживання додатково залучалися працівники, які разом із залізничною адміністрацією та органами міліції організовували відправлення колишніх ув'язнених, запобігаючи накопиченню їх на залізничних станціях та водних пристанях. За перші три місяці з моменту виходу Указу «Про амністію» на територію УРСР прибуло і було прописано з числа звільнених за амністією – 144638 осіб, з них: у Києві – 3953; в обласних центрах УРСР – 28191; інших містах областей – 38457; у інших населених пунктах республіки – 74037¹¹. Наприкінці 1953 року в Україні перебувало 169,3 тис. осіб, звільнених за амністією, а на першу декаду серпня 1953 року кількість амністованих в республіці збільшилась до 172,4 тис. осіб¹².

Реалізуючи на практиці Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про амністію», Рада міністрів СРСР, уряди союзних республік ухвалили ряд постанов, які визначали порядок працевлаштування амністованих громадян. Виконання цих постанов покладалася на Головні управління

організованого набору робітників при Радах міністрів союзних республік та їх відділи при обласних радах депутатів трудящих.

Як свідчать документи, соціальна адаптація колишніх в'язнів проходила з великими труднощами. Так, в деяких відділках міліції міста Києва траплялися випадки необґрунтованих відмов в прописці¹³. Керівники підприємств та установ, незважаючи на дефіцит робочої сили, під будь-яким приводом відмовляли у працевлаштуванні амністованим. Упродовж квітня–червня 1953 року із загальної кількості амністованих, які мали прописку, знайшли роботу 108224 особи (74,8%), у тому числі: по Києву – 1731 (43,8%); у обласних центрах – 18839 (66,8%); у інших містах – 26747 (69,6%), у решті місцевостей – 60903 (82,3%)¹⁴. Так, в Запорізькій області, незважаючи на рішення облвиконкому, згідно з яким всі керівники обласних відділів були зобов'язані провести відповідну роботу з працевлаштування звільнених за амністією, на 25 травня 1953 року з 4247 осіб, які прибули в регіон було працевлаштовано 2724 особи (64%), 1523 осіб або 36% продовжували шукати роботу. Як з'ясувалося пізніше вказівки щодо працевлаштування амністованих до конкретних виконавців в області доведено не було¹⁵. виправити ситуацію у своєрідний спосіб пропонував виконуючий обов'язки прокурора міста Мелітополя Рубльов, який пропонував голові Мелітопольського райвиконкому «заслухати керівників заводів та підприємств з приводу відмови в роботі колишнім в'язням»¹⁶.

На початковому етапі проведення заходів, пов'язаних з адаптацією амністованих, окрім виконкомів обласних рад не зуміли визначити увесь обсяг передбаченої роботи і органи МВС. Відповідні підрозділи ЦК КПУ інформували вище політичне керівництво республіки про те, що в умовах проведення амністії складна ситуація в областях спостерігалася з обліком підлітків, які повернулися з місць ув'язнення. Наприклад, у Ворошиловградській області контролюючі інстанції відмічали, що «гірше за все йдуть справи з обліком підлітків, звільнених по амністії. Міліція зовсім не займається обліком цієї категорії людей, не цікавляться також і органи освіти. В зв'язку з цим невідомо скільки прибуло в область підлітків»¹⁷.

Після запровадження амністії значно збільшилась кількість клопотань від колишніх в'язнів про відміну вироків судових органів у частині конфіскації їх майна або звільнення від сплати коштів на покриття збитків, заподіяних ними державним і громадським підприємствам та організаціям (якщо до застосування загальної амністії подібні клопотання надходили в Президію Верховної Ради УРСР поодинокі, то після обнародування відповідного Указу їх число зросло до 300–350 на місяць). Більшість клопотань після розгляду відхилялись, оскільки вирoki судових органів у частині конфіскації майна

засуджених вже були приведені до виконання. Лише в окремих випадках, коли родина засудженого за малозначні злочини потрапляла в скрутне становище у зв'язку з конфіскацією помешкання та коли такий вирок ще не було виконано – конфіскація майна скасовувалась. Клопотання засуджених про звільнення їх від покриття заподіяних збитків державним і громадським підприємствам або організаціям, як правило, відхилялись¹⁸.

Труднощі з працевлаштуванням, фінансова скрута, неувага з боку громадськості спонукала деяких амністованих ставати на злочинну стежку. Статистика свідчить, що з 1 квітня по 20 червня 1953 року в межах республіки було зареєстровано 6696 злочинів, з них 1196 (17,9%) – скоїли особи, звільнені за амністією, за що притягли до відповідальності – 1383 особи. Найбільше кримінальних проявів з боку амністованих було зафіксовано у Сталінській, Ворошиловградській, Запорізькій, Одеській областях та у місті Києві¹⁹. Посилення криміногенної ситуації внаслідок амністії спостерігалась майже в усіх регіонах СРСР. У результаті 2 липня 1953 року президія ЦК КПРС ухвалила Указ «Про незастосування амністії до осіб, засуджених за розбій, злодіям-рецидивістам та злісним хуліганам». В Указі наголошувалось, що коли звільнені за амністією «продовжують вести паразитичний образ життя і не займаються громадсько-корисною працею», то амністія для них відмінялася і вони мали відбутися визначений їм термін покарання.

Водночас незадовільне виконання постанови союзного уряду щодо працевлаштування осіб, звільнених за амністією, спонукало Раду міністрів УРСР 6 червня 1953 року ухвалити постанову «Про усунення недоліків у працевлаштуванні звільнених за амністією громадян». Уряд звертав увагу на прикру статистику, що спостерігалася в Миколаївській та Волинській областях, де було працевлаштовано лише 55% звільнених за амністією, Ворошиловградській – 58%, Сумській – 62%, Чернігівській – 65%, у м. Дніпропетровську – 58%, м. Одесі – 66%. У зв'язку з цим Рада міністрів УРСР зобов'язала керівників підприємств, будівельних організацій беззаперечно приймати на роботу звільнених із ув'язнення, створюючи їм необхідні виробничі та житлово-побутові умови. Контроль за неухильним дотриманням вказівок уряду було покладено на республіканські органи прокуратури. З метою пришвидшити процес адаптації амністованих громадян виконкоми районних та міських рад для осіб, які не мали спеціальності, організовували навчання за професіями шляхом індивідуального та бригадного навчання. Працівники паспортного столу при видачі паспортів знайомили амністованих з переліком вакантних посад на підприємствах району чи області. Завдяки вжитим заходам республіканського уряду з 169,3 тис. осіб звільнених за амністією станом на

1 вересня 1953 року 86% було працевлаштовано, зокрема в містах України 76,3 тис. осіб²⁰. Разом з тим, у полі зору органів міліції та відділів організаційного набору робітників при обласних радах на початок осені перебувало понад 23 тис. амністованих, які не були працевлаштовані.

Процес зменшення ув'язнених в системі ГУЛАГ, розпочатий після смерті Сталіна масовою амністією 1953 року був продовжений в наступні роки на основі застосування інших указів керівництва СРСР: від 24 квітня 1954 року «Про порядок дострокового звільнення від покарання засуджених за злочини, здійснені у віці до 18 років»; від 14 липня 1954 року «Про застосування умовно-дострокового звільнення з місць ув'язнення»; від 17 вересня 1955 року «Про амністію радянських громадян, які співпрацювали з окупантами в період Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років» і переглядом справ стосовно осіб, засуджених за контрреволюційні злочини. Таким чином, упродовж декількох років система ГУЛАГ остаточно припинила своє існування в 1960 році.

¹ Пихоя Р. Медленно тающий лед (1953–1958 гг.) // Международный исторический журнал. – 2000. Январь–февраль. – № 7.

² Сборник законов СССР и указов Президиума Верховного Совета СССР. 1938–1975. – Т.3. – М., 1975. – С. 409-411.

³ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 2833. – Арк. 13.

⁴ Там само. – Арк. 5.

⁵ Там само. – Арк. 22.

⁶ Там само. – Арк. 17-18.

⁷ Там само. – Арк. 23.

⁸ Галузевий державний архів Служби безпеки України. – Ф.42. – Спр. 92. – Арк. 10-11.

⁹ Там само.

¹⁰ Политическое руководство Украины. 1938–1989. – М., 2006. – С. 189.

¹¹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 3123. – Арк. 27.

¹² Баран В. Україна 1950–1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи. – Львів, 1996. – С. 117.

¹³ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 24. – Спр.3123. – Арк. 47.

¹⁴ Там само. – Арк. 27.

¹⁵ Там само. – Спр. 2834. – Арк.28.

¹⁶ Там само. – Арк. 37.

¹⁷ Там само. – Арк. 17.

¹⁸ Там само. – Спр.2832. – Арк. 31-32.

¹⁹ Там само. – Спр. 2834. – Арк.14, 17, 31; спр. 3123. – Арк. 30-31.

²⁰ ЦДАВО України. – Ф.2. – Оп. 8. – Спр.9718. – Арк. 127-128.